

Literatūros kritika kaip moralinis aktas

(Rimvydo Šilbajorio straipsniai apie Icchoko Mero ir Antano Škėmos kūrybą)

Anotacija: Publikacijoje apžvelgiami iškilus lietuvių literatūrologo Rimvydo Šilbajorio straipsniai, skirti rašytojams Antanui Škėmai ir Icchokui Merui, ieškoma kritiko etinių ir estetinių pažiūrų formulės, jo kodo, kaip reikėtų skaityti ir suprasti modernią literatūrą. Pirmiausia aptariamas meno vidinių dėsningumų tyrinėjimas, kurio išaiškinimui Šilbajoris pasitelkdavo ne tik literatūrologinius instrumentus (dažnai struktūralistinius), bet ir menininko intenciją. Kitas straipsnio tikslas yra apibrėžti Šilbajorio gyvenimiškąsias pozicijas, nustatyti atskaitos tašką, iš kurio žvelgiama į literatūrą. Kritikas laikomas vieninteliu autentišku krikščioniško egzistencializmo atstovu lietuvių literatūrologijoje; jo kūrybinį *credo* nusako jo žodžiai, pasakyti apie rašytoją Merą: „tikrovės atpažinimas kalboje iš esmės yra moralinis aktas“.

Raktažodžiai: lietuvių literatūra, literatūros kritika, meno kūrinių sandara, etinės vertybės, krikščioniškas egzistencializmas.

Išgirdęs apie Rimvydo Šilbajorio mirtį pasijutau taip, lyg gabalą mano kūno būtų kas išplėšęs. Būti mėgstamam Šilbajorio autoriui – didelė laimė. Ir nesvarbu, kiek tokių buvo, svarbu, kad buvau vienas iš tų laimingųjų. Ne, neduok Dieve, neskriaudė manęs ir kiti išėivijos kritikai, rašė apie knygas ir plačiau apie kūrybą Vytautas A. Jonynas, Kęstutis Keblys, Violeta Kelertienė, Alina Staknienė, Marija Saulaitė, Bronius Vaškėlis. Bet iš Šilbajorio liejosi ypatinga šiluma – ne kokia išorinė, bet vidinė, spinduliuojanti iš kiekvieno darbo, iš kiekvieno žodžio apie tave ar tavo kūrybą.

Ir rūpėjau jam ne tik kaip rašytojas, kūrėjas, bet ir kaip žmogus – galėjau pasiguosti ne tik tuo, kad širdį gelia, bet ir tuo, kad kankina nepakenčiami nugaros skausmai. O jis niekuo nesiskundė. Bet ėmė kalbėti apie mirtį. Ir darbą parašė „Mirtis ir žodis poezijoje“.

Ir išėjo, pasiėmęs mirtį, o žodį mums palikęs – iki mūsų dienos¹.

1 „Kritikas draugas ir kolegas žavėjo vidine šiluma. Anapus išėjusį Rimvydą Šilbajorį prisimena jį pažinoję lietuvių rašytojai ir leidėjai“, *Lietuvos rytas / Mūsų malūnas*, 2005 12 13.

Taip apie Rimvydo Šilbajorį mirtį rašė jo draugas ir mėgstamas autorius Icchokas Meras, kuriam Šilbajoris iš tiesų paskyrė ne vieną reikšmingą tekstą. Niekas lig šiol nėra pateikę konceptualesnių Mero romanų apibūdinimų nei tie, kuriuos aptinkame Šilbajorio straipsniuose: „Icchokas Meras: keturi romanai“²; „Aš noriu gyventi“³; „Icchoko Mero *Sara*“⁴; „Naujieji romanai Lietuvoje“⁵; „The symbolic visions of Icchokas Meras“⁶; „Translucent Reality in Recent Lithuanian Prose“⁷. Šiuose tekstuose buvo atrastas Mero skaitymo būdas, tampantis atrama ir kitiems tyrinėtojams, besigilinantiems į nevienareikšmes *Saros*, *Striptizo*, *Mėnulio savaitės* ir kitų romanų vidines struktūras bei į itin tankų ir ne taip lengvai atpažįstamą bibliinių ir kultūrinių aliuzijų tinklą.

Įdomu, kad Šilbajoriui šalia Mero natūraliai įsirašo ir kitas jo mėgtas bei dažnai tyrinėtas autorius Antanas Škėma, kurį jis gretina su Meru ne tiek turinio (artumas egzistencialistiniam pasaulėvaizdžiui būtų tikėtina šių autorių sankirtos ašis), bet raškos aspektu, abu rašytojus pamatydamas kaip išorinio determinavimo tradicijos priešininkus ir autonomiškos meninės logikos kūrėjus:

Dar sunkiau atversti [suprasti, interpretuoti – LM] rašytojus, kurie iš plačiosios „realizmo“ srovės išsilaužia, bent tiek, kad jų kūryboje veikia ne vienas, o du „magnetiniai laukai“, savitarpio konflikte besistengiantys savaip nukreipti vaizduojamo pasaulio linijas. Iš vienos pusės, savin traukia „tikrovė“ – sąlygos, kuriose veiktas egzistuoja, o iš kitos – vidinė žmogaus sąmonė, individuali ir nepakartojama, kuri į konkretų pasaulį žiūri tik kaip į savo „sielos atspindį“, ir formoje, ir esmėje laikiną ir besikeičiantį, kaip vizija. [...]

Iš šito specialaus taško žiūrint, ankstyvesnė Icchoko Mero kūryba šiek tiek panaši į Škėmos tuo, kad joje irgi matyti du atskiri svorio centrai, išorinė ir vidinė tikrovė, kurie, tarpusavyje santyki audami, keičia vienas kito pobūdį⁸.

-
- 2 Rimvydas Šilbajoris, *Netekties ženklai*, Vilnius: Vaga, 1992, p. 344–353. Pirmoji straipsnio publikacija: *Lituanistikos Instituto 1975 metų suvažiavimo darbai*, Chicago: The Institute of Lithuanian Studies, 1976, p. 91–98.
 - 3 Idem, *Žodžiai ir prasmė*, Chicago: Akademinės skautijos leidykla, 1982, p. 131–135. Pirmoji publikacija: *Draugas*, Nr. 256(44), antroji dalis, šeštadienis, 1976 10 30.
 - 4 *Laiškai lietuviams*, t. 34, 1983, Nr. 1.
 - 5 Rimvydas Šilbajoris, *Netekties ženklai*, p. 520–521. Pirmoji publikacija: *Europos Lietuvis*, Nr. 12–16.
 - 6 *Cave*, 1975, Nr. 8 (New Zealand).
 - 7 *World Literature Today*, 1983, žiema, p. 21–24.
 - 8 Rimvydas Šilbajoris, *Žodžiai ir prasmė*, p. 131–132.

Tyrinėtoją kaip tik masina komplikotos literatūrinės struktūros, steigiančios alternatyvų pasaulį kalboje taip, kad „daugialypės žodžių sąvokos ir tų sąvokų sukelti jausmai pradeda diktuoti savo logiką, kuriai palenkti daiktai ir įvykiai praranda savo tapatybę, tampa sunkiai beatpažįstami“⁹. Natūralu, jog modernisto Škėmos, kaip ir Mero, kūryba buvusi dėkinga medžiaga kritikui, ieškančiam daugiaprasmiškumą kuriančios teksto elementų ar plotmių sąveikos, kuri, būdama susijusi su moralinėmis vertybėmis, vidinius herojų išgyvenimus transformuoja į amžinas gėrio ir blogio metaforas. Pamatiniuose straipsniuose „Antanas Škėma“¹⁰, „Žvilgsnis į Antano Škėmos dramaturgiją“¹¹; „Žmogus Antano Škėmos kūryboje“¹²; „Antano Škėmos kelias į metafizinę misteriją“¹³ suformuluoti esminiai postulatai, charakterizuojantys šį kažkada itin kontroversiškai vertintą rašytoją: „talentingas savo paties idealizmo kankinamas šviesaus proto autorius, ieškantis būdo suvokti ir menine kalba išreikšti žmogaus būklę klaikiam ir nesuprantamame pasaulyje“¹⁴; „vienintelis dramaturgas ir prozininkas, neieškantis mene įrodymo, kad žmogui prigimta ir natūralu gyventi harmonijoje su Būtim“¹⁵; „Škėmos teatras yra ne teatras, o metafizinis mąstymas apie dvi giliausias priešingybes ir paslaptis: meilė ir mirtį“¹⁶.

Šilbajorio pasiūlytas Škėmos teatro kaip metafizinės misterijos interpretacinis kodas apsaugojo dramas nuo galimų kaltinimų dėl sentimentalumo ir patoso, nors sunku būtų įrodyti, kad literatūrologo įžvalga nepranoko autoriaus. Vertinant Škėmos prozą Šilbajoris išlieka neginčijamas „škėmistų“ autoritetas ir svarbiausių interpretacijų autorius – tai, kas laikoma tarsi savaime suprantama kalbant apie Škėmą, dažniausiai yra Šilbajorio atrasta ir įtvirtinta.

Apžvelgdami Šilbajorio straipsnius, skirtus Škėmai ir Merui, ieškosime paties Šilbajorio etinių ir estetinių pažiūrų sklaidos, jo kodo, kaip reikėtų skaityti ir suprasti modernią literatūrą, o gal ir patį žmogų šiame aiškių atsakymų nepateikiančiame pasaulyje.

9 *Ibid.*, p. 132.

10 Rimvydas Šilbajoris, *Netekties ženklai*, p. 256–268. Pirmoji publikacija: *Metmenys*, Nr. 33, 1988, p. 15–45. Taip pat žr. *Lietuvių egzodo literatūra 1945–1990*, Chicago: Lituaniistikos institutas, 1995, p. 468–480.

11 *Ibid.*, p. 269–280. Pirmoji publikacija: *Varpas*, 1963, Nr. 5, p. 224–234.

12 *Egzodo literatūros atšvaitai*, Vilnius: Vaga, 1989. Pirmoji publikacija: *Metmenys*, Nr. 2, 1962.

13 *Metmenys*, Nr. 22, 1971.

14 *Netekties ženklai*, p. 258.

15 *Ibid.*, p. 267.

16 *Ibid.*, p. 276.

Gana tiksliai literatūrologines nuorodas randame straipsnyje „Antanas Škėma“, kuriame atveriamos dvi ieškojimo kryptys – meno kūrinio sandaros analizė ir etinių vertybių rekonstrukcija:

Meno funkcija Škėmai išplaukia iš paties meno, jo specifikos, vidinio dėsningumo. [...] Tai anaip tol nereiškia, kad Škėma į savo veikalus neįsileidžia jokių žmogiškų idėjų ir vertybių. Kaip tik priešingai: reiktų sakyti, kad Škėmos kūryboje vyrauja tragiškai ir ironiškai išgyventas humanizmas¹⁷.

Pradėkime nuo meno vidinių dėsningumų tyrinėjimo, kuris Šilbajoriui svarbus kaip reta kuriam kritikui ir kurio išaiškinimui jis pasitelkdavo net tik savo literatūrologinius instrumentus (dažnai – struktūralistinius), bet ir menininko intuiciją, ir poezijos link artėjančią žodinę raišką. Algirdas Julius Greimas, kuriuo, beje, Šilbajoris yra domėjęsis ir paskyręs keletą svarbių tekstų, yra taip rašęs apie literatūros kritikos funkcijas:

Noras įtikinti skaitytoją verčia kritiką naudoti visas įtikinėjimo procedūras – ne tik abstrakčią argumentaciją, bet ir figūratyvinę retoriką, – paversdamas tuo būdu jo rašinius literatūriniais veikalais, sukurdamas naują esai žanrą. Siūlydamas skaitytojui dvigubą malonumą puotą: gilesnį peršamojo veikalo išskaitymą ir jo paties meta-teksto literatūrinį apipavidalinimą, – literatūros kritikas tuo pačiu ir pats pamėgiauja, iš naujo perkurdamas, prafrazuodamas kritikuojamą tekstą. Užtat man ir atrodo, kad nuobodūs kritikai turėtų būti pašalinti iš rašytojų klubo¹⁸.

Šilbajoris jokiais būdais negalėtų būti siūlomas šalinti iš rašytojų klubo, priešingai – jis garsėtų, tiksliau, jau seniai garsėja, kaip itin gyvastingas ir įdomus kritikas, išsprūstąs iš akademinio rašymo kanono, nedemontuojantis teorinių ar metodologinių nuostatų, bet atrandantis originalias, analizuojamo kūrinio vidinę formą perteikiančias vizualines metaforas. Metaforiškumas yra būdinga daugelio mūsų kritikų savybė, tačiau, skirtingai nuo Šilbajorio, ji paprastai reiškiasi paties kritiko teksto paviršiuje kaip individualaus kalbinio stiliaus elementas. Šilbajorio metaforos yra mąstymo ir konceptualizavimo priemonės, ne diskurso puošmenos, o bandymai įspėti mįslę, kaip sakyto Paulis Ricoeuras¹⁹.

17 *Ibid.*, p. 264.

18 Algirdas Julius Greimas, *Poetika ir semiotika*, in: Greimas, *Iš arti ir iš toli*, Vilnius: Vaga, 1991, p. 86.

19 Paul Ricoeur, *Interpretacijos teorija*, Vilnius: Baltos lankos, 2000, p. 65–66.

Rašydamas apie Škėmos prozą, Šilbajoris „užčiuopia“ įvaizdžių ir motyvų struktūrinį principą – organizavimą pagal vertikalią ašį, todėl kritimo–kilimo metaforą jis laiko pamatine norint suvokti ne tik rašytojo kūrybą, bet ir gyvenimo audinį, „susiūtą be siulės“:

Cikle „Saulėtos dienos“ iš „Šventosios Ingos“ mažojo Martynuko tėvai tikrai sušaudomi, kaip ir jis pats, ir mirties momentas, vaikui kabinantis ant tėvo pečių, suteikia pavidalą vidiniam ciklo veiksmui, Martynuko šuoliui į dangų, „pas Poną Dievą“, kaip gal, pakeliui į dangų, pakibo karininkai. *Baltoj drobulėj* šis šuolis ir kritimas kartojasi be galo, kaip modernus Sizifo pasmerkimo ekvivalentas, nes pagrindinis herojus Antanas Garšva, kaip ir pats Škėma Amerikoje, yra viešbučio keltuvo tarnautojas, kurio sąmonėje dabartis ir praeitis, idėjinės ir emocinės gyvenimo dimensijos kyla ir smunka prieš akis, nelyg viešbučio aukštai²⁰.

Su vertikaliu judėjimu siejasi ir Golgotos kelio motyvas bei dangaus karalystės ieškojimas, Šilbajorio varijuojamas *Giesmės, Apokaliptinių variacijų* ir *Baltos drobulės* interpretacijose. Čia jau ne tiek paaiškinama vidinės diskurso sandaros principas, bet rekonstruojama svarbiausia Škėmos žmogaus gyvenimo intencija, prasmės nuoroda, atsiverianti net ir skausmo pilname, absurdiškame moderniame pasaulyje, kuriame, gal kai kam ir netikėtai, Šilbajoris įžvelgia Škėmos nužymėtą transcendencijos kryptį:

Tobulas kentėjimas yra nepakeliamas skausmas, kuris sudarytas iš brangakmenių, iš kurių taip pat pastatyta dangaus karalystė. Šičia galbūt yra Škėmos pasaulio pajautimo paslaptis. Perkeltas į dvasinę plotmę, šitas kentėjimas yra tikslas, į kurį veržiasi, kurio ieško Škėmos žmogus. Todėl ir reikalinga mirtis, kaip ekstazė, pakelianti žmogų iki aukščiausio būties taško²¹.

Kita metafora, Šilbajorio dažnai naudojama kalbant apie Škėmą – tėkmės ar upės – jau susijusi ne su vertikaliuoju skaitymu ir izotopijos, rodančios vie-ningo perskaitymo galimybę, komentavimu, bet su pačia rašymo technika, kuri, kaip žinome, ir yra vadinama metaforišku sąmonės srauto vardu. Tiesa, ši pava-

20 Rimvydas Šilbajoris, *Netekties ženklai*, p. 256–257.

21 *Egzodo literatūros atšvaitai*, p. 468.

dinimą Šilbajoris taip kūrybiškai iškleidžia savo tekstuose, jį grąžindamas prie pirminės reikšmės, kad gali susidaryti įspūdis, jog pats terminas spontaniškai gimė to straipsnio rašymo metu: „Visa ši dalis atrodo kaip pro niekieno galvą plaukiantis sąmonės srautas...“²², „Škėma iš naujo susikaupia prie įvairių tikrovės detalių, kad konkrečiai įsijaustų į gyvenimo srovę, plaukiančią pro sąmonę kaip abstrakti mįslė“²³.

Tyrinėtojas vis dėlto nesitenkina tik sąmonės srauto technikos atpažinimu, bet tyrinėja santykius tarp sąmonės plotmių, ieškodamas įvaizdžio, kuris kartojasi skirtinguose struktūros lygiuose, palengva įgydamas vis daugiau specialios prasmės. Taip Šilbajorio aprašyta šinšilo figūros izotopija *Baltoje drobulėje* nužymi dar vieną romano skaitymo taką ir praplečia jo semantinį lauką. Pasak tyrinėtojo, iš pradžių šinšilai minimi keistame kontekste tarp dviejų būties prasmę išreiškiančių tikėjimų – masonų ir katalikybės; vėliau simbolis praturtėja, kartodamasis jis ima sietis ne tik su tikėjimu, bet ir pagrindiniu veikėjo troškimu – būti poetu; dar vėliau įgyja daugialypio komentaro funkciją tapdamas visų troškimų ironiška alternatyva ir ši funkcija galutinai atsiskleidžia romano pabaigoje, kai išprotėjusio personažo šinšilo veidu vaizdas užskliaudžia ironijos ratą. Kaip aiškina Šilbajoris, romano raida motyvuojama ne vien psichologinėmis, istorinėmis, medicininėmis priežastimis, bet ir įvaizdžiu, kuris kaip tik išlemia pabaigos logiką: kuo daugiau šinšilo „ženklas“ įgyja prasmių, tuo aiškiau darosi, kad Garšva turės išeit iš proto²⁴.

Štai šis gebėjimas išvelgti vidinį meno kūrinio dėsningumą ir jį susieti su semantikos judėjimu yra bene labiausiai imponuojantis Šilbajorio literatūrinės analizės požymis ir jo interpretacijų jėga, dėl ko prieš dešimtis metų parašyti tekstai tebėra tokie įtaigūs. Be Šilbajorio pastebėjimų suvokti Škėmą mums būtų buvę gerokai sunkiau.

Šilbajoris pastebėjo ir labai specifišką Škėmos pasakojimo bruožą – nuolatinį požiūrio taškų judėjimą keičiant vaizdo optiką, kai tas pats objektas gali būti matomas ir iš labai toli, ir tuoj pat iš labai arti. Dviejų „svorio centrų“ valdomo diskurso konstravimas, Šilbajorio supratimu, priklauso ne vien raiškos sričiai, bei yra giliai susijęs su turiniu ir fundamentaliu modernaus žmogaus egzistencinės situacijos pajautimu, tobuliausiai realizuotu *Baltoje drobulėje*: „Tokią perspektyvą – kada žiū-

22 *Ibid.*, p. 260.

23 *Ibid.*, p. 261.

24 *Netekties ženklai*, p. 262–263.

rėti į tolius reiškia būti aklam ir nebepaeiti lygiu miesto grindiniu, reiškia būti gerai savo dalyką išmanančiu alpinistu – Škėma išplėtoja savo romane²⁵.

Šilbajoris atrado dar vieną labai svarbų Škėmos sukurto pasaulio bruožą – teatriškumą, kurį savo interpretacijose laiko pasakojimą struktūruojančiu principu. Pasak tyrinėtojo, rašytojo sukurta realybė kinta pagal veikėjų išgyvenimus kaip dekoracijos scenoje ir neturi savo nepriklausomos egzistencijos. Tai logiška, nes „ne veltui Škėma yra dramos artistas ir gerai susipažinęs su scena“²⁶; vėlgi pats žmonių pasaulis rašytojui atrodo nestabilus, paklūstantis atsitiktinumų žaismui ir nuolatinei vaidmenų kaitai anoniminio režisieriaus teatre. Pagal kritiko rekonstruotą Škėmos koncepciją, regimybė slepia tiesą ir žmogaus egzistenciją daro nepakenčiamą tarp susvetimėjusio pasaulio pavidalų; *Baltos drobulės* personažą supanti aplinka vaizduojama „kaip kaukė, užmaskuojanti, bet ir išsakanti tikrovę kaip po gyvenimą kuriame nors Dantės pragaro rate“²⁷.

Interpretuodamas Škėmos dramaturgiją, Šilbajoris akcentuoja misteriškuumą esant vyraujančia dramų estetikos savybe, o svarbiausia idėjine nuostata, formuojančia meninį pasaulėvaizdį, laiko *teatrus mundi* koncepciją. Toks galvojimasis kiek primintų barokiškąjį metafizinio teatro modelį, pagal kurį, Vytauto Kavolio žodžiais kalbant, ir gyvieji, ir mirusieji, ir subjektyvioji, ir išorinė erdvė dalyvauja paties Dievo diriguojamame teatre²⁸. Tik, žinoma, šiuolaikinis metafizinis teatras jau neturi fiksuotos Dievo lėmėjo pozicijos, ją užima kažkokia demoniška lemties ar istorijos personifikacija, su kuria santykiaujama įvairiai: paklūstant, ignoruojant, maištaujant ir pan.

Tarkim, Šilbajorio aiškinimu, *Pabudimo* veikėjai kritiškoje situacijoje atsiatoja „ne tik kaip žmonės, bet Žmonija prieš juodą Nebūties veidą; jie pasidaro tartum aktoriai, vaidinantys priešų vaidmenis Likimo režisuojamoje žmogiškoj tragikomedijoje, bet už jos ribų egzistuojantys intymiai sieloms bendraujant“. Vienaveiksmėje dramoje *Kalėdų vaizdelis*, pasak kritiko, remiamasi „prielaida, kad žmonės ne gyvena, o vaidina kažkieno jiems paskirtas vaidmenis“, tačiau skirtumas tarp vaidinimo ir tikrovės neišlaikomas, nes „herojus Skaidra ne tik suvaidina Judą-žmogžudį, bet ir iš tiesų pasmaugia Panašų (į Kristų) tam, kad šis iš tiesų galėtų prisikelti“²⁹.

25 *Ibid.*, p. 261.

26 *Egzodo literatūros atšvaitai*, p. 459.

27 *Netekties ženklai*, p. 262.

28 Vytautas Kavolis, *Žmogus istorijoje*, Vilnius: Vaga, 1994, p. 404.

29 *Netekties ženklai*, p. 265, 266.

Šilbajoris pabrėžia, kad idėjinis angažavimasis, arba, tiksliau, politinių, filosofinių, religinių vertybių dramatiškas išgyvenimas, aiškiau charakterizuoja scenos veikalus negu Škėmos prozą. Nenuostabu, kad narpliodamas šiuos klausimus ir pats tyrinėtojas pereina į ne visai literatūrologinį diskursą, artėja prie teologinių svarstymų, eseistinių improvizacijų, dažnai iš tiesų labai įspūdingų. Kartais kritiko vaizduotė pernelyg įsibėgėja, ima vartoti tokias efektingas metaforas, kad interpretacijos netikėtumas ir įvaizdžių išraiškingumas galėtų nustebinti ne tik skaitytojus, bet ir patį dramų autorių: „Iš tikrųjų, jeigu tradicinis teatro simbolis yra dvi kaukės – tragiška ir komiška – tai Škėmos atveju jas reikia pakeisti į kitas – į Kristų ir į kaukolę“³⁰.

Rašydamas apie Ichoko Mero kūrybą Šilbajoris laikosi tų pačių nuostatų, kaip ir Škėmos romanams skirtuose tekstuose bei kitoje geriausioje savo kritikoje, kur, pasak Delijos J. Valiukėnaitės, jis nepamiršta susieti formą su idėja, priemone su mintim ir sugeba derinti formalistinę metodiką su humanistine pasaulėžiūra³¹. Bene tiksliausiai Mero kūrybos dėsniai nusakyti straipsnyje „Naujieji romanai Lietuvoje“, kur šiam rašytojui skirtuose vos keliuose puslapiuose sutelkta didžiulė apibendrinamoji energija ir pateikti labai tikslūs Mero poetikos apibūdinimai:

Jo rašymo technika, galima sakyti, remiasi visuotinio, monumentalaus skerspjūvio principu: užuot sekęs nuo šaknų atskirus kultūrinės, fizinės, religinės žmonijos aspektus, stebėjęs ir komentavęs jų įvairias sampynas laike, Meras tartum pjauna šį medį skersai ir lyg iš viršaus stebi šių gijų galus, kurie skaitytojui sudaro įspūdį nesuprantamos mozaikos, kurios prasmės ir funkcijos suvokti neįmanoma iš naujo nepervertinus visų įprastinių kasdienio žmogaus vertybių³².

Šilbajoris moka vienu sakiniu nusakyti pačią rašytojo esmę, bet jo talentas nėra enciklopedinių postulatų kūrimas, o atidi analizė, atskleidžianti struktūrinius sąryšius, specifinę kiekvieno kūrinio meninę logiką, kurią, kaip buvo minėta, kritikas dažniausiai įvardija kokia raiškia ir paveikia metafora. Pavyzdžiui, apie sudėtingąjį *Striptizą* (šis kūrinys yra galbūt vienas sudėtingiausių visoje

30 *Ibid.*, p. 276.

31 Delija J. Valiukėnaitė, „Išėivijos lietuvių literatūros kritika iš anglų-amerikiečių perspektyvos pažvelgus“, in: *Metmenų laisvieji svarstymai. 1959–1989*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1993, p. 571–572.

32 *Netekties ženklai*, p. 521.

lietuvių prozoje) rašoma taip: „visas romanas – fantastiška spalvų, formų ir garsų pynė – galėtų vykti to žmogaus viduje, jo galvoje. Tarytum jo vaizduotė būtų sprogus, ištiškus į tūkstantį įvairiaspalvių stiklelių, po atsitrenkimo į mirties nematomą sieną³³“.

Šilbajoriui negana rasti efektingą sprogimo įvaizdį, jis siekia nustatyti su-byrėjusios vaizduotės segmentų veikimo režimą ir šį kartą jam pasitarnauja mažėjančio diametro spiralės įvaizdis, tiksliai atspindintis romano intelektualinę konstrukciją. Pats įdomiausias yra kritiko atliekamas interpretacinis judesys, kuris sujungia raiškos planą, amžinųjų simbolių adaptaciją modernios sąmonės išraiškai, su romane „pasislėpusiomis“ humanistinėmis vertybėmis:

Aukštyn besikartojantys spiralės laiptai, nuolatinis grįžimas atgal į tą pačią įvykių progresiją, į tas pačias spalvas, tą patį karstą visai sunaikina laiko ritmą ir kryptį, taigi, kada herojus aistringai gina gyvenimą, jo kalbos užtrunka nesuvokiamą laiko dalį – gal tik sekundės dalelytę, gal šimtą metų, o gal ir visą amžinybę, ar net pasikartojančias amžinybes, kad ir ką tai reikštų. Herojui bekalbant laikas pro jį plaukia kaip beformė migla. Tada pačios jo kalbos įgyja absoliučią vertę, stoja vieton matavimus praradusio laiko. Išėina, kad besikartojančių įvykių aprėžtuose ratuose, sudarančiuose žmogaus galimybių ribas, laikas nustoja prasmės ir mirties nėra³⁴.

Būdamas didelis šio romano entuziastas, kritikas net patį *Striptizo* skaitymą lygina su kopimu į kalną, kurio viršūnėje – Jono Biliūno laimės žiburys, ir skaitytojas „be lakios vaizduotės ir gilaus moralinių vertybių pajautimo gali lengvai pakeliui pavirsti į akmenį“³⁵. Koks gi atlygis, Šilbajorio nuomone, laukia tų, kurie užlips Mero romano spiraliniais laiptais, nepaisydami tykančių pabaisų – pasikartojimų, lėto tempo, abstraktumo? Kritikas nepateikia iššifruotos romano formulės, bet gundo skaitytoją plėsti savo patirtį ir estetinėje, ir dvasinėje plotmėje pasiduodant romano intelektualinei prievartai, teigdamas, kad „kalbinių priemonių pagalba apsunkindamas ir prailgindamas skaitytojo kelią į veikalo idėją, jis verčia tą idėją pergyventi aukštesniame lygyje, daugiau intensyviai ir komplikuočiau“. Kokia ta idėja, pats autorius yra nusakęs kaip bandymą apnuoginti žmogų ir jo sielą, atsiradusį iš susirūpinimo egzistencijos prasmės nyki-

33 *Ibid.*, p. 350.

34 *Ibid.*, p. 353.

35 *Žodžiai ir prasmė*, p. 135.

mu³⁶, o Šilbajoris straipsnyje „Icchokas Meras: keturi romanai“ ją dar patikslina įvardydamas galutiniu tikėjimu žmogumi³⁷.

Originaliai Šilbajoris aptaria mažai tyrinėtą, o šiuo metu beveik visai užmirštą romaną *Mėnulio savaitė*, sudarytą iš kelių siužetinių linijų ir žiniasklaidos pranešimų apie įvykius įvairiose žemės vietose. Tokią struktūrą Šilbajoris lygina su skaidrėmis, uždėtomis viena ant kitos, ir ją priešpriešina linijinio laiko koncepcijai, dominavusiai klasikinėje literatūroje ir lėto tempo pasaulyje. Tačiau neįprastas teksto modeliavimo pobūdis yra vertingas ne vien kaip meninis atradimas, o pirmiausia kaip prasmės kūrimo būdas. Kritiko nuomone, šis ryškus kontrastas tarp pliuralistinio šiuolaikinio planetos gyventojų vaizdo ir poetiškos vaikų meilės istorijos kaip tik ir lemia skaitytojo recepciją, programuoja emocinio šoko efektą, siekdamas priversti iš naujo permąstyti savo vertybes ir lėmėjus:

Šitame kontekste mažieji romano berniukas ir mergaitė, nors ir turi žūti, myli vienas kitą taip tyrai ir nekaltai, kad jų meilė pajėgia įprasminti žmonijos viltis. Ši mintis taip ryškiai išsiskyrusi iš beprasmių siaubo ir žudynių, atstovauja visuomet išlikusiam humanistiniam tikėjimui į žmogų. Ji tikrai nustebina, nes modernios žinių perdavimo priemonės pajėgia visas pasaulio baisybes parodyti iš karto, tuo būdu smarkiau sukrečiant mūsų sąžinę ir sumažinant pasitikėjimą žmogaus esmės kilniaisiais aspektais³⁸.

Romanų *Lygiosios trunka akimirką* ir *Ant ko laikosi pasaulis* interpretacijos atskleidžia, kaip Merui pavyksta gana realistiniame pasakojime sumitinti kuriamą tikrovę: kasdieninis laikas netenka savo matavimų, simboliškai rėmai ir tikrovės įvykiai supriešinami, bet sykiu simbolis ir tikrovė pasidaro tolygūs, ir jų lygiaprasmiškumas pasitvirtina kiekvienoj veiksmo detalėj³⁹. Pasak Šilbajorio, dvejopa kiekvieno veikėjo funkcija atspindi kiekvieno kito veikėjo reikšmę, ir tuo būdu patiems skaitytojams aiškėja universali ir intymi jų asmeninių apsisprendimų reikšmė⁴⁰. Įdomiai kritiko pastebėta semantinė jungtis tarp šių dviejų

36 Mero kalba, pasakyta Čikagoje 1977 m. lapkritį, priimant Lietuvos rašytojų draugijos premiją už *Striptizą*. Žr. *Egzodo rašytojai*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1994, p. 504.

37 *Netekties ženklai*, p. 353.

38 *Ibid.*, p. 349.

39 *Ibid.*, p. 347.

40 *Ibid.*

romanų, kurie „vienas kitą atspindi tartum veidrodyje“⁴¹. Pirmajame pagrindinis veikėjas vyras žydas karo metais gete turi sutikti su savo vaikų mirtimi; antrajame – moteris lietuvė prigludžia skirtingų tautybių vaikus ir romano pabaigoje vieną po kito juos praranda. Tyrinėtojo nuomone, abu veikėjai kartoja tą patį tikėjimo aktą, kaip ir biblinis Abraomas, kurio auka kaip tik įrodo žmogaus dvasios jėgą ir panašumą į Dievo paveikslą. Toks Šilbajorio pastebėtas šių dviejų romanų idėjinis panašumas yra puikus argumentas liudijant apie rašytoją maitinančias dvigubas šaknis ir paremiant žodžius, kad „kai rašau knygą apie žydą ir lietuvį, galvoju apie žmogų“⁴².

Labiausiai pavykusi Mero kūrybių interpretacija yra skirta romanui *Sara*, kurį kritikas komentuoja neslėpdamas savo susižavėjimo ir modernia diskurso raiška, ir emociniu paveikumu: „Pasaulis atrodo romane tartum sudėstytas iš laužytų plotmių, aštrių skeveldrų, lyg kubistų paveiksluose, tik su tuo skirtumu, kad jis yra gyvas, glaudžiai apsupa skaitytoją ir skaudžiai rėžia jo širdį“.

Kūrinio gyvybė juk atsiranda iš vidinės koherencijos, paklūstančios specifinei meno logikai, kuriai perprasti reikalingas ne tik geranoriškas nusiteikimas, bet ir didelė erudicija bei įžvalgos charizma, kuo pasižymėjo kritikas Šilbajoris. Empatiškai aprašydamas pagrindinės veikėjos būklę, tyrinėtojas išskiria tris laiko plotmes, kuriose vienu metu gyvena Sara, ir kiekvienoje plotmėje suranda centrinių įvykių ar būsenų, kurie vienas su kitu susigretinę tampa daugialypiais simboliais. Svarbiausias simbolis yra medis, kuris, poetiškai Šilbajorio žodžiais kalbant, „išauga, kaip didelė skausminga meilė, per visą knygą; [...] išniekintos paleistuvės Saros kilnus įsikūnijimas, puse savo šaknų dar tebesilaikantis ant buldozerių pagrauztos kalvos tartum likimo ženklas“⁴³.

Kitas reikšmingas įvaizdis yra veidrodis – gyvenimo ar kultūrinės atminties veidrodis, kuriame veikėjai vyrai dubliuoja vienas kitą ir Senojo Testamento personažus. Jų vardai susieja Izraelio dabartį ir Saros egzistencinę tragiką su Biblijos laikų begalybe, ir ši laiko, vietos ir žmonių vardų vienybė Šilbajorio interpretacijoje įgyja amžinos egzistencijos tautos reikšmę – „tartum kiekviena nauja tikrovės plotmė būtų tik tos pačios, per viską plaukiančios būties moduliacija“⁴⁴.

41 *Ibid.*

42 *Egzodo rašytojai*, p. 504.

43 *Laiškai lietuviams*.

44 *Ibid.*

Iš to, ką aptarėme, turėjo paaiškėti Šilbajorio metodologiniai principai ir interpretacijos stilius, tačiau ne mažiau intriguojantis klausimas yra apie paties kritiko žmoniškąsias vertybes, atsispaudusias jo tekstuose ir nurodančias pozicijas, iš kurių žvelgiama į literatūrą ir gyvenimą.

Antanui Škėmai skirtuose straipsniuose gana akivaizdu, jog atskaitos taškas, bendras rašytojui ir tyrinėtojui, yra krikščionybė, jos nulemtas žmonių etinis pagrindas bei gyvenimo prasmės klausimo sprendimas:

Iš principinio taško žiūrint, Škėma kreipiasi į mus panašiai kaip ir krikščionybė, kuri prieš mus visus pastato Kristų-Žmogų, už mus visus kentėjusį, ir reikalauja iš mūsų asmeniško pasiaukojimo. Užtat ir nenuostabu, kad paskutinėj Škėmos pjesėj „Kalėdų vaizdelis“ scenon ateina Kristus, kad numirtų tarp Škėmos žmonių ir prisikeltų skaitytojo širdyje⁴⁵.

Šilbajorio rašymai apie Škėmą yra persmelkti simpatijos kenčiančiam, menininkui, nesustojusiam pakeliui, nepadariusiam kompromisų ir visada buvusiam pakeliui į tiesą. Kritikas gina tiesos ieškotoją nuo tų, kurie skuba pasmerkti kūrybinį palikimą pagal įstatymus, ignoruojančius tiesos kategoriją⁴⁶, tačiau neužmerkia akių ir prieš Škėmos kūrybines silpnybes – kiek perdėtą maištininko pozą, norą gąsdinti buržujus įvairiomis sadistinėmis baisenybėmis ar nešvankiu sarkazmu⁴⁷. Vis dėlto ir čia Šilbajoris stengėsi rasti pateisinimą, ieškodamas obsceniškos kalbos vartoseną motyvuojančios etinės prasmės:

Nešvarumų funkcija yra apvalyti ir žmogaus vidų, ir pasaulio vaizdą nuo visokio melo, įgijusio grožio, padorumo, netgi Tikėjimo, Vilties ir Meilės pavidalus, kad taptų neliečiami ir saugotų mus nuo pasibaisėtinos, bet mūsų menkystę teįrodančios tiesos⁴⁸.

Tikriausiai nesuklysimė sakydami, kad Šilbajoris rašytojo misiją suvokia labai panašiai kaip Greimas, teigęs, kad „rašymas, jeigu jo tikslas ir yra *estetinių* objektų kūryba, yra visų pirma *etinis* aktas, žmogaus santykiavimas su žmonėmis“⁴⁹.

45 *Netekties ženklai*, p. 272.

46 *Ibid.*, p. 280

47 Anketa Antano Škėmos palikimo literatūrinei vertei apsvarstyti, *Metmenys*, Nr. 6, 1963, p. 139.

48 *Netekties ženklai*, p. 267.

49 „Rašytojas ir moralė“, in: Algirdas Julius Greimas, *Iš arti ir iš toli*, p. 373.

Šilbajoris ieško dar ir žmogaus santykio su Dievu, „transcendencijos šifrų“, „tikrosios esaties“. Prisiminkime George'o Steinerio mintį, kad religinio-metafizinio pobūdžio kitoniškumo paslaptis literatūroje dažniausiai sukuria tam tikrą konfūzo jausmą ir vyraujančią vengimo tradiciją⁵⁰. Šilbajoris nepriklauso šiai draugijai. Jis nejaučia konfūzo vartodamas atpildo, išganymo, nuodėmės kategorijas, dažnai kalba „mes“ vardu ir savo įtaigiu diskursu siekia tiesiogiai paveikti skaitytoją, literatūriniais pavyzdžiais prabilti apie svarbiausius dalykus – tikėjimą ir moralę. Šilbajorį galėtume pavadinti apaštaluojančiu kritiku, gal net vieninteliu autentišku krikščioniško egzistencializmo atstovu mūsų literatūrologijoje ne vien todėl, kad principinis požiūrio taškas jam yra krikščionybė, bet ir dėl sugebėjimo liudyti gyvą tikėjimą ir įkvėptai interpretuoti Šventą raštą žmogiškos kūrybos kontekstuose:

Mūsų visa moralė per dažnai remiasi ne artimo meilės principu, o atlyginimo viltim [...]. Esame kaip toji evangelijos nelaba giminė, kuri reikalauja ženkle. Vietoj ženklo norisi tikėti, kad Škėma, nors tik menininkas, irgi pasirašytų po šiais apaštalo Šv. Povilo žodžiais: „Nes kas pažino Viešpaties mintį, kad jį pamokytų“.

Kalbėdamas apie Icchoką Merą, Šilbajoris nevartoja krikščioniškų sąvokų (Biblija kaip metatekstas visuomet lieka nujaučiamas), tačiau akcentuojamas egzistencialistinis pasipriešinimas absurdui, žmogišką ribotumą pranokstąs sugebėjimas pakilti virš asmeninio skausmo ir pykčio, o tokia pozicija, žinoma, imponavo ir pačiam kritikui kaip asmeniui. Šilbajoriui skaudu, kad, kitaip nei Fiodoro Dostojevskio personažai, Mero veikėjai neranda vartų į religiją, tačiau jis ypač pabrėžia tikėjimą žmogumi, apsisprendimą nenusilenkti nevilčiais, gėrio ir blogio problematiką, „atsišaukiančią“ Dostojevskio kūryboje (beje, nuorodos į Dostojevskį svarbios ir straipsniuose apie Škėmą). Interpretuodamas Mero žmogaus koncepciją, kritikas bando ją subtiliai susieti su Švento rašto implikacijomis ir joms suteikti egzistencialistinį turinį:

Žmogaus savybės, primenančios Dievo paveikslą, pasiaukojimas, meilė, laisvė – Mero nuomone, iš tiesų yra neatskiriamos nuo žmogaus vardo. Užtat jo kūryboje matome atkaklų iškilios žmogaus sampratos ieškojimą ištaisai per visas fantastiškas mūsų amžiaus niekšybes ir žiaurumus.

50 George Steiner, *Tikrosios esatys*, Vilnius: Aidai, 1998, p. 168.

Taigi lieka įspūdis, kad Škėmos ir Mero humanizmo sampratos, Šilbajorio aiškinimuose, yra ne taip toli nutolusios viena nuo kitos – vyrauja tragiškas požiūris į gyvenimą, kuris vis dėlto palieka tikėjimą žmogaus kančių prasmingumu. Manytume, kad Šilbajorio požiūriui į Škėmą poveikį darė noras apginti rašytoją nuo jo kūrybos priešininkų, realizmo apologetų ir siekimas parodyti netradicinio krikščionio tikėjimo dramą šiuolaikiniame pasaulyje. Mero interpretacijose, matyt, tyrinėtojo mintį labiau stimuliuo draugystės jausmas, įsijautimas į sudėtingos biografijos žmogaus kančią ir jo absoliutaus išskirtinumo lietuvių literatūroje paslaptis. Tačiau atrodo, kad visais atvejais, o ypač kalbant apie patį kritiką, galioja puikūs Šilbajorio pasakyti žodžiai, kad tikrovės atpažinimas kalboje yra iš esmės moralinis aktas⁵¹.

Literary Criticism as a Moral Act

S u m m a r y

This paper discusses a number of articles of the famous Lithuanian literary critic Rimvydas Šilbajoris. His interpretation of the writers Meras and Škėma is considered essential in understanding ethical and esthetical views of the critic, and at the same time it is the key to understand the modern literature itself.

The paper deals with Šilbajoris' analysis of the inner structures of the literary composition that Škėma and Meras represented. It also aims at defining the existential positions and attitude towards literature of this critic.

The conclusion states that Šilbajoris was the only authentic representative of Christian existentialism in Lithuanian literature criticism. He treated writing as a moral and imperative act.

Key words: Lithuanian literature, literary criticism, ethical values, Christian existentialism.

⁵¹ *Netekties ženklai*, p. 521.